SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI VA XALQARO TARTIB: GEOSIYOSIY RAQOBATNING YANGI PARADIGMASI SIFATIDA TAHLIL

Sobirjonova Saida Sarvar qizi
O ‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Xalqaro Jurnalistika fakulteti
Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi 2-bosqich talabasi talabasi
+998 94 944 89 83
sobirjonovasaida73@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.20039132

Annotatsiya: Ushbu maqola sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining global geosiyosiy raqobat vositasiga aylanib borayotganini tahlil qiladi. AQSh, Xitoy va Yevropa Ittifoqining SI siyosatlari, eksport nazorati mexanizmlari, raqamli infratuzilma va me'yoriy-huquqiy yondashuvlari qiyosiy tarzda o'rganiladi. Maqola shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda SI modellari, ma'lumotlar markazlari va texnologik standartlar faqat iqtisodiy vosita emas, balki xalqaro tartibni shakllantiradigan geosiyosiy kuchga aylangan. Qaysi davlat o'z SI ekotizimini global miqyosda yoya olsa, u 21-asr xalqaro munosabatlarining me'yorlari va qoidalarini belgilaydi.
Kalit so‘zlar: sun'iy intellekt, geosiyosat, raqamli iqtisodiyot, eksport nazorati, Brussels Effect, DeepSeek, fragmentatsiya.

Abstract: This article analyzes how artificial intelligence (AI) technologies are increasingly becoming instruments of global geopolitical competition. It comparatively examines the AI policies of the United States, China, and the European Union, focusing on export control mechanisms, digital infrastructure, and regulatory approaches. The article demonstrates that today AI models, data centers, and technological standards are not merely economic tools, but have evolved into geopolitical forces shaping the international order. Whichever state succeeds in expanding its AI ecosystem on a global scale will define the norms and rules of 21st-century international relations.
Keywords: artificial intelligence, geopolitics, digital economy, export control, Brussels Effect, DeepSeek, fragmentation.

Kirish: Sun’iy intellekt — yangi strategik xomashyo

Yigirmanchi asrning o‘rtalarida neft kimning qo‘lida bo‘lsa, global iqtisodiyotni o‘sha kuch boshqargan. Hozirgi kunda esa strategik ustunlik uchun kurash boshqa bir resurs — ma’lumotlar va ularni qayta ishlash qobiliyati, ya’ni sun’iy intellekt texnologiyalari atrofida kechmoqda. Mazkur texnologiya milliy xavfsizlik, iqtisodiy samaradorlik va xalqaro raqobat nuqtai nazaridan tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Oxirgi o‘n yil ichida sun’iy intellekt faqat ilmiy-tadqiqot laboratoriyalaridan chiqib, real iqtisodiy va harbiy tizimlarning asosiga aylandi. Logistika, moliya, sog‘liqni saqlash, mudofaa sanoati — bularning barchasi SI modellari bilan chuqur integratsiyalashgan. Bu integratsiya, o‘z navbatida, yangi geosiyosiy savollarni ko‘taradi: SI texnologiyalarini kim ishlab chiqaradi? Kim tarqatadi? Va eng muhimi — bu texnologiyalarning tarqalishini kim nazorat qiladi?

Ushbu maqola uchta yirik aktyor — AQSh, Xitoy va Yevropa Ittifoqining SI sohasidagi strategiyalarini qiyosiy tahlil qiladi hamda ularning xalqaro munosabatlarga ta’sirini o‘rganadi.[1],[2]. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, SI texnologiyalari bugungi kunda Henry Farrell va Abraham Newman tomonidan ishlab chiqilgan “qurollashtirilgan o‘zaro bog‘liqlik” (weaponized interdependence) konsepsiyasining yangi ifodasi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Nazariy asos: qurollashtirilgan o‘zaro bog‘liqlik va SI

Farrell va Newman (2019) ning “qurollashtirilgan o‘zaro bog‘liqlik” nazariyasiga ko‘ra, davlatlar global iqtisodiy tarmoqlarning markaziy tugunlarini nazorat qilish orqali siyosiy ta’sir o‘tkaza oladi.

Ushbu konsepsiya an'anaviy ravishda moliyaviy (SWIFT, dollar) va texnologik (yarimo'tkazgichlar, internet infratuzilmasi) sohalarga nisbatan qo'llanilgan. Biroq, so'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalari ham aynan shunday markaziy tugunga aylana boshladi. [3].

SI sohasida "markaziy tugun" deganda nima tushuniladi? Birinchidan, ilg'or SI modellarini trenirovka qilish uchun zarur bo'lgan maxsus chiplar (GPU va NPU) ishlab chiqarish. Bugungi kunda bu bozorni asosan Nvidia, AMD va TSMC nazorat qiladi — ularning barchasi AQSh ta'sir doirasida. Ikkinchidan, katta hajmli ma'lumotlar markazlari, bulutli hisoblash platformalari va tegishli infratuzilma. Uchinchidan, SI modellarining o'zi — ularning arxitekturasi, trenirovka ma'lumotlari va tarqatish kanallari.

Bu uchta element birgalikda sun'iy intellekt texnologiyasining "markaziy tuguni"ni tashkil etadi. Kim ushbu tugunni nazorat qilsa, u nafaqat texnologik, balki siyosiy va iqtisodiy ustunlikka ham ega bo'ladi. Xuddi dollar to'lov tizimi qanday markaziy o'rin egallasa, SI infratuzilmasi ham 21-asr raqamli iqtisodiyotida shunday rol o'ynaydi.[4].

AQSh strategiyasi: eksport nazorati va uning paradokslari.AQSh hukumati 2022-yildan boshlab Xitoyga ilg'or SI chiplari eksportini keskin cheklay boshladi. Sanoat va xavfsizlik byurosi (BIS) tomonidan amalga oshirilgan ushbu cheklovlar Nvidia H100/H200 kabi yuqori samarali grafik protsessorlarini maqsadli qilib oldi. Rasmiy maqsad Xitoyning harbiy SI qobiliyatlarini cheklash edi. Biroq, bu siyosatning amaliy oqibatlari murakkab tarzda namoyon bo'ldi.

Birinchi paradoks: eksport cheklovlari Xitoy kompaniyalarini muqobil yo'llarni izlashga majbur qildi. Huawei Ascend 910B chipini ishlab chiqdi; DeepSeek esa past parametrli, ammo yuqori samarali model yaratdi. 2024-yil oxirida e'lon qilingan DeepSeek R1 modeli texnologik hamjamiyatda haqiqiy shov-shuvga sabab bo'ldi: ancha arzonroq hisoblash resurslari bilan AQShning yetakchi modellariga raqobat ko'rsata oladigan tizim yaratildi. Bu holat AQSh eksport nazoratining o'z maqsadiga to'liq erisha olmaganini ko'rsatadi.[5].

Ikkinchi paradoks: Birlashgan Arab Amirliklariga ilg'or AQSh chiplaridan foydalangan holda yirik ma'lumotlar markazlari qurishga ruxsat berildi. Bunday qaror BAAning Xitoy bilan faol iqtisodiy va texnologik aloqalari davom etayotgan sharoitda qabul qilindi. Bu holat uchinchi davlatlar orqali texnologiya tarqalishi xavfini oshirdi. Bir qator siyosat tadqiqotchilari ushbu yondashuv AQShning eksport nazorati tizimini amalda zaiflashtirishi mumkinligini ta'kidlamoqda.

Uchinchi paradoks esa institutsionaldir: BIS xodimlari qisqartirildi, idoralararo muvofiqlashtirish mexanizmlari zaiflashtirildi. Bu degani, bir tomondan eksport nazoratini kuchaytirish istalmoqda, boshqa tomondan esa uni amalga oshiradigan institutlar eroziyaga uchramoqda. Bunday qarama-qarshilik AQShning SI siyosatini izchil emas va bashorat qilib bo'lmaydigan holga keltirmoqda.

Xitoy strategiyasi: DeepSeek va "o'quvchidan ustoz" fenomeni. Xitoy hukumati 2017-yildayoq sun'iy intellektni milliy strategik ustuvorlik sifatida belgilagan edi. "Yangi avlod SI rivojlantirish rejasi" 2030-yilga borib Xitoyni global SI yetakchisiga aylantirishni maqsad qilib qo'ydi. Bu yo'lda davlat tomonidan moliyalashtiriladigan tadqiqot dasturlari, universitetlar bilan hamkorlik va xususiy kompaniyalarni qo'llab-quvvatlash asosiy vositalar sifatida qo'llanildi.[6].

AQSh eksport cheklovlari dastlab Xitoyning SI rivojlanishini sekinlashtirishi kutilgan edi. Biroq DeepSeek hodisasi bu taxminlarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etdi. DeepSeek R1 modeli shuni ko'rsatdiki, cheklangan hisoblash resurslari bilan ham arxitektura va algoritmik innovatsiyalar orqali raqobatbardosh natijalarga erishish mumkin. Bu yondashuv texnologik adabiyotda "compute efficiency" — hisoblash samaradorligi paradigmasi sifatida tan olindi.

Bundan tashqari, Xitoy o'zining SI texnologiyalarini Global Janub mamlakatlariga faol ravishda tarqatmoqda. Infratuzilma loyihalari, raqamli hukumat tizimlari va nazorat texnologiyalari bu tarqatishning asosiy kanallari hisoblanadi. [7]. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasidagi qator davlatlar Xitoy SI standartlari va tizimlarini qabul qilmoqda. Bu jarayon uzoq muddatda ushbu davlatlarning texnologik va siyosiy yo'nalishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Yevropa strategiyasi: "Brussels Effect" va me'yoriy kuch

Yevropa Ittifoqi sun'iy intellekt texnologiyasini yaratish yoki eksport qilishdan ko'ra, uni tartibga solish orqali global ta'sir o'tkazishni tanladi. 2024-yilda qabul qilingan "Yevropa SI qonuni" (EU AI Act) dunyodagi birinchi keng qamrovli SI tartibga solish hujjatlaridan biri bo'ldi. Ushbu qonun SI tizimlarini xavf darajasiga qarab toifalarga ajratadi va har bir toifa uchun alohida talablarni belgilaydi.

Bu yondashuv "Brussels Effect" — Bryussel ta'siri deb nomlanuvchi hodisaning yangi namunasidir. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, Yevropa katta bozor kuchidan foydalanib, o'z me'yoriy-huquqiy standartlarini global miqyosda joriy qiladi. Xuddi General Data Protection Regulation (GDPR) butun dunyo bo'ylab ma'lumotlarni himoya qilish standartlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgani kabi, EU AI Act ham global SI tartibga solish modelini belgilashga da'vogar.

Biroq Yevropaning ushbu strategiyasining ham cheklovlari mavjud. Yevropa Ittifoqi hozirda AQSh va Xitoy kompaniyalari bilan to'liq raqobat qila oladigan yirik SI kompaniyalariga ega emas. EuroStack kabi tashabbuslar mustaqil raqamli infratuzilma yaratishga qaratilgan bo'lsa-da, ular hali dastlabki bosqichda. Bu holat Yevropani me'yoriy kuchga ega, biroq texnologik qaramlikdan to'liq xalos bo'lmagan aktyor sifatida tavsiflaydi.[8].

Global Janub va texnologik uyushma xavfi. Sun'iy intellekt geosiyosatining eng ko'p e'tibordan chetda qolayotgan jihati — Global Janub mamlakatlarining tutgan o'rni. Rivojlanayotgan davlatlar uchun SI texnologiyalariga kirish imkoniyati iqtisodiy rivojlanishning muhim omiliga aylandi. Biroq ular oldida murakkab tanlov turibdi: qaysi texnologik ekotizimga qo'shilish — AQSh me'yorlariga asoslanganmi yoki Xitoy standartlariga asoslanganmi?

Ushbu tanlov nafaqat texnik, balki chuqur siyosiy oqibatlarga ham ega. Qaysi davlat SI infratuzilmasini qurib bersa va qaysi modellar mahalliy hukumat tizimlariga joriy qilinsa, o'sha mamlakatning u yoki bu geosiyosiy ta'sir doirasiga kirish ehtimoli ortadi. Ma'lumotlar oqimlari, algoritmik qarorlar va raqamli suverenitet masalalari aynan shu tanlov orqali shakllanadi.

Shu sababli bir qator tadqiqotchilar SI raqobatini faqat ikki qutbli geosiyosiy kurash sifatida emas, balki "texnologik uyushma" — alignment muammosi sifatida talqin qilmoqda. Bu muammo Sovuq urush davridagi harbiy ittifoqlarga o'xshash, biroq ancha murakkabroq, chunki u iqtisodiy bog'liqlik, texnologik qaramlik va ma'lumotlar ustidan egalik masalalarini bir vaqtning o'zida qamrab oladi.[9].

Xulosa: yangi tartib uchun yangi yondashuv

Ushbu tahlil shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologiyalari bugungi kunda geosiyosiy raqobatning asosiy maydoniga aylangan. AQShning eksport nazorati va uning paradokslari, Xitoyning DeepSeek orqali ko'rsatgan moslashuvchanligi, Yevropa Ittifoqining me'yoriy strategiyasi — bularning barchasi SI texnologiyasining nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va strategik ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Yangi geosiyosiy tartib shakllanayotgan bugungi sharoitda uchinchi bir yo'l zarur: davlatlar o'rtasida SI texnologiyalarining tarqalishini tartibga soluvchi, Global South mamlakatlarining texnologik suverenitetini himoya qiladigan va texnologik "qurollanish poygasi"ni oldini oladigan ko'p tomonlama mexanizmlar. Yadro davrida "qurol nazorati" shartnomalari barqarorlikni ta'minlagan bo'lsa, SI davrida ham shunga o'xshash yondashuv talab etiladi.

Eng muhim savol esa shunday qolmoqda: kimning SI modeli global miqyosda g'olib chiqsa, o'sha davlatning qadriyatlari, me'yorlari va manfaatlari 21-asr dunyo tartibining asosiga aylanadi. Bu nafaqat texnologik, balki sivilizatsiyaviy tanlovdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bradford, A. (2020). The Brussels Effect: How the European Union Rules the World. Oxford University Press.
2. Drezner, D. W. (2021). The Toothless Hegemon: Why the International Order Is Resilient. Foreign Affairs, 100(3), 10–19.
3. Farrell, H., & Newman, A. L. (2019). Weaponized Interdependence: How Global Economic Networks Shape State Coercion. International Security, 44(1), 42–79.
4. Kania, E. B. (2021). The United States, China, and the Contest for Artificial Intelligence.Center for a New American Security.

5. Khan, S. (2023). The Semiconductor Supply Chain: Assessing China's Vulnerabilities. Center for Security and Emerging Technology.
6. Lee, K.-F. (2018). AI Superpowers: China, Silicon Valley, and the New World Order. Houghton Mifflin Harcourt.
7. Roberts, H., Cowls, J., Morley, J., Taddeo, M., Wang, V., & Floridi, L. (2021). The Chinese Approach to Artificial Intelligence: An Analysis of Policy, Ethics, and Regulation. AI & Society, 36(1), 59–77.
8. Summers, L. H. (2023). America's Economic Leadership Is at Stake. Foreign Policy, April 2023.
9. Zysman, J., & Tyson, L. (Eds.). (1983). American Industry in International Competition: Government Policies and Corporate Strategies. Cornell University Press.